I.YUSUPOV TÓRTLIKLERINIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI

Dawletmurat Paxratdinov – *filologiya ilimleri kandidatı, docent*
ÓzMKÓMI Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: sharq poeziyasi, an’ana, I.Yusupov, qoraqalpoq adabiyoti.
Ключевые слова: vostochnaya poeziya, tradiciya, I.Yusupov, karakalpakskaya literatura.
Key words: oriental poetry, tradition, I. Yusupov, Karakalpak literature.

Klassikalıq ádebiyat shıǵarmalarındaǵı tórtliklerden házirgi zaman ádebiyatındaǵı tórtliklerdiń arasında bir qansha parq bar. Bul – házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq rawajlanıwınan derek beredi. Bunı qaraqalpaq xalqınıń házirgi kórnekli shayırı I.Yusupovtıń poeziyasınan, anıǵıraq aytsaq, onıń tórtliklerinen kóriwge boladı. I.Yusupov tórt qatarlı miniatyuralıq shıǵarmanıń mazmunın hám temasın hár tárepleme keńeytti, onıń janrlıq múmkinshiliklerin ózlestirdi hám rawajlandırdı. Shayırdıń shıǵarmalarında tórtliktiń bir qansha jaqsı úlgileri bar. Yaǵnıy, turmıstıń jaqsı hám jaman tárepleri, adamlardaǵı házirgi zamanǵa bolǵan kózqaraslar, tálim-tárbiya, minez-qulıq, qarım-qatnas, ádep- ikramlılıq uqsaǵan etikalıq máseleler, ulıwma aytqanda, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylar orın alǵan. Onıń tórtliklerinde formalıq qásiyetleri menen birge ózine tán mazmunlıq qásiyetleri de bir-birine mas keledi. Mısal retinde I.Yusupovtıń bir tórtligin alıp qarayıq:

Astan – gesten oynap bolsa balalar,
Hár zattı ornına qoyar analar.
Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala,
Waqıt bárin ornı – ornına qoyar. [1.14]

Bul tórtlik tereń filosofiyalıq mazmunda jazılǵan. Birinshi hám ekinshi qatarlarda ómirdiń tábiyiy procesi, bala hám ana múnásebeti arqalı sáwlelenedi: "Astan – gesten oynap bolsa balalar" - bul jerde balalardıń shoq hám ele jetilispegen tábiyatı názerde tutılǵan. Olar ele “astan-gesten” (háreketsheń, oyın-kúlki ishinde) boladı. "Hár zattı ornına qoyar analar" - Ana bala turmısında tárbiyashı hám tuwrı jolǵa salıwshı insan sıpatında kórsetilgen. Balalardıń shoqlıǵı, balalıǵı ana tárbiyası menen tuwrı jolǵa túsedi. "Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala" - turmıta da solay: adamlar arasında aqıllı “dana” hám ele tájriybesiz, asıǵıs “shala”lar bar. "Waqıt bárin ornı – ornına qoyar" - waqıt hám tap usı “ana” kibi hár bir nárseni óz ornına qoyadı. Waqıt ótiwi menen kim haqıyqıy dana, kim shala ekeni anıq boladı. Bul tórtliktiń kórkelik ózgesheligi sonnan ibarat, bala hám ana múnásebeti arqalı insan hám waqıt ekewi salıstırıladı. Filosofiyalıq pikir**:** waqıt - ómirdiń ádalatlı tóreshisi. Ol hár bir narseni, insandı, isti óziniń haqıyqıy ornına qoyadı. Tárbiyalıq mazmunı: asıqpaw, waqıtqa iseniw, turmısta sabır hám jetikliktiń áhmiyetin uqtıradı. Bul tórtlikte shayır insan ómirinde waqıttıń adil hám haqıyqat ólshemi ekenin tereń túsindirgen. Balalardı ana qanday tuwrı jolǵa salsa, waqıt ta turmısta hár nárseni óz ornına qoyadı. Shayırdıń tórtlik formasında jazǵan qosıqları adamnıń ishki sezimlerin, keypiyatların tereń filosofiyalıq oy-pikirler menen baylanıstırıp, oqıwshıǵa keń peyillik bağıshlaydı, ómirge degen kózqarasların qayta oyatıp, jaqsı táreplerge ózgertip otıradı. Qaraqalpaq shayırlarınıń hámmesi de tórtlik jaza bermegen. Bul qosıq formasında shıǵarma jazıw qıyın bolǵanlıqtan, kóbinese, talantlı, ómirge hár tárepleme filosofiyalıq jaqtan oy juwırtıw qábiletine iye shayırlar ǵana jazǵan. I.Yusupov óz waqtında Shıǵıs hám Batıs klassikleriniń dóretpelerin qaraqalpaq tiline awdarıp, lirikalıq dástúrlerdi ózinshe úyrengen, tájiriybe toplaǵan edi. Onıń bul tájiriybeleri, dóretiwshilik úyreniwleri, ózlestiriwleri kóp sanlı tórtliklerinen kórinip tur. Bul janrda qosıq dóretiw hám onı xalıqtıń kewline jaǵatuǵın etip shıǵarıw qattı qıyın ekenin shayır óziniń bir tórtliginde aytadı:

Qosıq kózsiz shıqsa – kókiregiń soqır,
Miyden shıqqan sózdi jurt miyge toqır.
Kózińe shóp tirep otırıp jazbasań,
Jurt onı kózińe shóp tirep oqır. [2.140]

Bul tereń filosofiyalıq mazmundaǵı pikr. Onda dóretiwshiliq juwapkershilik, sóz qádiri hám oqıwshı aldındaǵı húydan máselesi haqqında aytılǵan. «Qosıq kózsiz shıqsa – kókiregiń soqır» - bunda “qosıq” - yaǵnıy dóretpe názerde tutılǵan. Eger dóretpe “soqı” - yaǵnıy mánissiz, mazmunsız, júrekten shıqpasa, demek shayırdıń “kókiregi soqır” - qálbi soqır, seziw qábiliyeti tómen degeni. Demek, haqıyqıy shıǵarma júrekten shıǵıwı kerek. Júrek soqır bolsa, sóz de tásirsiz boladı. «Miyden shıqqan sózdi jurt miyge toqır» - Bul qatarda sózdiń negizi hám tásiri haqqında aytıladı:

– Eger sóz aqıldan (miyden) shıqsa, ol da adamlar aqılına tásiri kúshli boladı, oqıwshını oylandıradı. Bul júdá áhmiyetli pikir: sóz tek sezim emes, aqıl jemisi bolıwı kerek. «Kózińe shóp tirep otırıp jazbasań» qatarı rámziy yaǵnıy simvolikalıq

mánide: “kóziń shóp tirep” - yaǵnıy óziǹdi qıynamasań, tereń pikirlemeseń, sózdiń mánisin túsinbeseń, júrek awrıwın sezbeseń - haqıyqıy ashıǵarma tuwılmaydı. Haqıqıy dóretpe azap penen keledi, dóretiwshi óz sózin “tolǵaq” pene jazadı. «Jurt onı kóziń shóp tirep oqır» - yaǵnıy, eger sen húrmetsiz, júreksiz jazsań, xalıq ta seniń shıǵarmańdı tolǵanıssız, “shóp tirep” - yaǵnıy jaqtırmay oqıydı. Demek, oqırman da sózge baha beredi, onıń kózi ashıq, ol haqıyqıy sózdi tanıydı. Bul tórtlikte shayır dóretiwshige qarata múrájat etken:

- Sóz júrek hám aqıldan shıqsın;
- Dóretiwshi sózine juwap bersin;
- Haqıyqıy sóz miynet, azap, sezim hám hújdan arqalı jaratıladı;
- Xalıq haqıyqıy sózdi bilip, orsaqı, qurǵaq sózdi qabıl etpeydi. Haqıyqatında da bul qosıq formasında jaqsı shıǵarma dóretiw oǵada qıyın. Sebebi, bılayınsha jay gáp penen aytılatuǵın kólemli pikirdi kishkene ǵana tórt qatardıń ishinde az sóz benen túsindirip beriwdiń ózi ańsatlıqqa túspeydi. Onıń ushın adamda sóz qorınıń bay bolıwı, oylaw qábiletiniń kúshli bolıwı, sózdi ornı-ornına qoya biliw sheberligin talap etedi.

Aqılǵa uǵras kelmes bul keń dún’ya,
Ayı, kúni hámmelerge teń dún’ya.
Insan peyli tarılǵanda biraqta,
Eki adamǵa tarlıq eter keń dúnya. [3.77]

Bul tórtlikte dún’yanıń keńligi hám insan tábiyatındaǵı peyil tarlıǵı ortasıdaǵı qarama-qarsılıq filosofiyalıq kózqarastan súwretlengen. «Aqılǵa uǵras kelmes bul keń dún’ya» - yaǵnıy, bul keń dún’ya - aqılǵa sımaytuǵın dárejede úlken, sheksiz. Dúnyada jay da, imkaniyat ta kóp. Shayır dúnya júdá keń, hámme nársege jeterli degen pikirdi ilgeri súrmekte. «Ayı, kúni hámmelerge teń dúnya» - degen qatarda ádalat túsinigi beriligen: – Ay hám quyash bársheni teńdey jarıtadı. Dúnya jaratılısı ádalatlı hám bárshege teńdey. Demek, insanlar arasındaǵı ádalatsızlıq tábiyatta emes, insannıń ózinde. «Insan peyli tarılǵanda biraqta» - degende “insan peyli tarılıw” - yaǵnıy insannıń tábiyatı, qálbi tar, nápsine berilgen halatın ańlatadı. Insannıń ishindegi tarlıq - kóre almawshılıq, menmenlik, nápsi - ol dún’ya keńligin de tar etip qoyad. «Eki adamǵa tarlıq eter keń dún’ya» - qatarı shayır pikirin kul’minaciyaǵa alıp shıǵadı. Dún’ya óz sheńberinde keń, lekin insan qálbi tar bolsa, eki adamǵa orın tabılmaydı. Bul - júdá kúshli filosofiyalıq hám tárbiyalıq juwmaq: insannıń ishki keńligi dún’yadaǵı tınıshlıq hám tatıwlıq gilti sanaladı. Tórtlikte shayır insandı óz qálbin keńeytiwge, keń peyil bolıwǵa shaqıradı. Dúnyada jay da, jaratıwshınıń inamı da jeterli - lekin kóre almawshılıq, nápsi hám menmenlik sebepli adamlar onı tar kóredi. Eger insan qálbi keń bolsa, dún’ya da keń boladı, al qálbi tar bolsa, keń dún’ya da tar keledi.

Tórtliktiń kórkemlik ózgeshelikleri:

- Salıstırmalı: keń dún’ya ↔ tar qálb.
- Filosofiyalıq mazmunı: insaniyat mashqalası sırtta emes, ishinde.
- Tárbiyalıq pikir: keń peyillik, insanıylıq, nápsin jeńiw.

Tórtlikte hár bir qatar óz aldına bir tıyanaqlı oy-pikirdi bildirip tur. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, Shıǵıs klassikalıq poeziyasına tán tereń filosofiyalıq mazmun biziń tórtlik jazıp júrgen shayırlarımızdıń bárine de birdey jetisip atırǵan joq. I.Yusupovtıń tórtlikleriniń kópshiligi turmısta ushırasatuǵın hár qıylı waqıyalarǵa, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylarǵa hám didaktikalıq xarakterge iye. Onıń tórtliklerinde hár bir sóz óz ornı menen aytıladı. Shayırdıń taǵı bir artıqmashlıq jeri – ol qosıqlardı obrazlı etip jazǵandı, az sóz benen keń hám astarlı máni bildiriwdi jaqsı kóredi. "Meniń bir úrdisli ádetim usınday, - deydi I.Yusupov, - jazıwshılıqtan biyǵárez adamlardıń qosıqqa máni beriwine kóbirek júginemen. «Mına bir qatarıń yamasa qosıǵıń bizge unadı» - degendi onday adamlardan esitken kúni men ózimdi ishimnen oǵada baxıtlı shayır dep sezemen, bul maǵan yosh beredi…

Óz zamanlaslarınıń kewline jaǵınıw, júregine jol tabıw – shayır ushın eń azaplı hám eń ádiwli is." [4.9] Shayırdıń tórtliklerin oqıǵanımızda, onnan kóp jıllıq ómir tájiriybeleri sezilip turadı. Onıń ómir hám turmıs haqqında jazılǵan tórtlikleri Omar Hayyam rubayıları kibi insan ómiriniń hár qıylı hádiyselerine baha beredi, jaqsılıq penen jamanlıq arasındaǵı máńgilik gúres, ómir hám ólim arasındaǵı qarama-qarsılıqlar tuwralı tereń oy-pikirler júritiledi. Onıń bunday mazmunda jazılǵan tórtlikleri Shıǵıs klassikleriniń turmıstı súwretlew dástúrin elesletedi.

Dúnya az waǵında bárine jeter,
Insan paqır azǵa qánáát eter.
Dúnya bolǵan sayın Nápsi degen iyt,
Shınjırın julqılap, qutırıp keter. [5.14]

Shayırdıń bul tórtligi júdá kúshli filosofiyalıq hám moral’lıq mazmunda jazılǵan shıǵarma bolıp, ol dúnya, nápsi hám insan qánáátsizligi haqqında. Shayır dúnya inamınıń jeterli ekenin, lekin insan nápsiniń tawsılmaslıǵın júdá tásirli táriyplegen. «Dúnya az waǵında bárine jeter» qatarınıń mánisi Dúnya óziniń “az waǵında” - yaǵnıy óz tábiyiy halında, jaratılǵan waǵında hámmege jeterli. Tábiyat, rızq, nesiybe - bárshe adam ushın teńdey. Demek, dúnyada jetispewshilik joq, jetispewshilik insan nápsine baylanıslı. «Insan paqır azǵa qánáát

eter» shayır insannıń eki túrli tábiyatın kórsetedi: – “Paqır” (qanaatlı, kemtarın) insan - azǵa da razı, shúkrli. Lekin bunday insanlar az, olar qánáátti biledi. Demek, haqıqıy baylıq - qánáátte. «Dúnya bolǵan sayın Nápsi degen iyt» qatarında júdá kúshli kórkemlik bar: “Nápsi”ni “iyt”ke teńeydi. Bul teńew insan nápsiniń boysınbaytuǵın tábiyatın ańlatadı. Yaǵnıy, nápsi hámiyshe jetispewshilik tuyǵısın tuwdıradı, ol hesh qashan toymaydı. «Shınjırın julqılap, qutırıp keter» qatarında nápsiniń qáwipli kúshine ishara etedi: Eger insan onı jılawlamasa, “nápsi” óz “shınjırı”n - yaǵnıy sheklewin úzip, haywan halatına kelip keledi. Shayır insan nápsin zorlıq penen, aqıl menen tıyıwı kerekligin aytadı. Eger ol “qutırsa” insandı da jar jaǵasına jetekleydi. Bul tórtlikte shayır insandı qánáát, sabır hám nápsin jılawlawǵa shaqırmaqta. Dúnya naǵmeti jeterli, lekin nápsi - insannıń eń úlken dushpanı. Eger nápsti jılawlamasaq, ol insandı da dún’ya tınıshlıǵın da buzadı.

Tórtliktiń kórkemlik ózgesheligi:

- Salıstırmalı: nápsi ↔ iyt.
- Qarsılıq: keń dún’ya ↔ tar nápsi.
- Filosofiyalıq pikir: qánáát – insannıń haqıqıy tınıshlıǵı; nápsi – onıń jar jaǵasına barıwı.
- Metafora: “shınjırın julqılap” – nápstiń qadaǵalawdan shıǵıw belgisi.

Shayır tórtliklerіniń tereń mániligi, sapasınıń logikaǵa sáykesligi hám joqarı kórkemligi sózsiz kimdi bolsa da ózine tartadı. Sebebi, onıń ayırım tórtlikleri bar, onı talqılap, tıńlawshıǵa sóz benen jetkerip beriw júdá qıyın:

Birewler keń peyillikke shaqırar,
«Mendey húydanlı bol» desip ah urar.
Sen bazarǵa barıp tıńlap kór: hár kim –
Ózinde joq zattı aytıp baqırar. [6.56]

Shayırdıń bul tórtligi mánilik jaǵınan tallasaq, ol júdá tereń turmıslıq hám filosofiyalıq mazmundı óz ishine aladı. Tórtlikte shayır ekijúzlemelikti qatań sınǵa aladı. Ol adamlardıń kóbinese ózinde joq pazıylet haqqında aytatuǵının, lekin ámelde oǵan ámel etpeytuǵının aytadı.

«Birewler keń peyillikke shaqırıp,
«Mendey húydanlı bol» desip ah urar.» -

Bul jerde “keń peyillik” - saqıylıq, keń kewillik mánilerinde. Shayır aytadı, bazı adamlar ózin “húydanlı” dep kórsetip, basqalardı sonday bolıwǵa shaqıradı. Lekin olardıń bul sózleri - haqıyqıy húydan emes, bálki kózboyamashılıq sanaladı.

«Sen bazarǵa barıp tıńlap kór: hár kim -
Ózinde joq zattı aytıp baqırar.»

Bul eki qatarada shayır háreketsiz násiyatshılardı masqara etedi. Ol bazardı -turmıs, ómir retinde isletedi: bazarda hár kim ózin kórsetiwge, sóz benen “sawda etiwge” urınadı. Lekin olardıń sózleri kóbinese bos - sebebi ózinde joq nárseni aytpaqta. Yaǵnıy, adamlar kópshilik waqta ózlerindn joq pazıyletti basqalarǵa úyretiwge urınadı. Haqıyqıy húydanlılıq sózde emes, ámelde kórinedi. Shayır insandı tek sózde emes, iste de húydanlı, keń peyil bolıwǵa shaqırmaqta. Bul qosıq qatarlarında lirikalıq qaharman kópti kórgen turmıs tájiriybesi mol adam obrazında kórinedi. I.Yusupovtıń obraz jaratıw sheberligi tuwralı Ózbekstan xalıq shayırası Zul’fiya bılay dep jazadı: «Ibrayımnıń qosıqları sulıw hám bay. Tereń oyları menen úlken áhmiyetli ideyaları jalınlı joqarı juwmaqlı tuyǵılardı xalqınıń neshshe mıń jıllar dawamında jaratıp, ısılıp kelgen tilinde sáwlelendiredi… Pikirlerdiń sáwleleniwi kóbinese obrazlı boladı». [7.5] Túrkiy ádebiyatında orta ásirlerde-aq payda bolǵan ádebiy dástúrlerdi XX ásir qaraqalpaq lirikasında I.Yusupovtıń dawam ettiriwi hám kórkemlik baylanıslardı oqıwshılarǵa jańa hám keń kólemli estetikalıq zawıq baǵıshlawshı qosıqlar etip usınawı – bul ádebiyatta, mádeniyatta hám jámiyetlik turmısta dástúrlerdiń tábiyiy jalǵasıwınıń bir kórinisi sanaladı. Sonı da ayta ketiw kerek, aradan qansha waqıt ótken sayın tórtlik janrınıń formalıq qurılısı sol halında qalıp, onıń tematikalıq, filosofiyalıq hám didaktikalıq mazmunlıq kólemi kem-kemnen keńeyip baratır. Biz I.Yusupov dóretpelerinde Shıǵıs klassikleri tórtliklerinde ushıraspaytuǵın hár qıylı mazmunda jazılǵan qosıqlardı ushıratıp otıramız.

I.Yusupovtıń tálim-tárbiyalıq qásiyetke iye bir neshe tórtlikleri bar. Shayırdıń bunday shıǵarmalarında insannıń bir-birine bolǵan muhabbatı, miyirbanlıǵı, doslıǵı sáwlelengen. Sonday-aq, ádep-ikramlılıq haqqındaǵı oy-pikirler ǵáziynesine názer salıp, jas áwladlarımızdı ádillikke, aqıl-parasatqa tárbiyalawǵa shaqıradı. Ol óz dóretpelerinde geybir kókiregi qarańǵı insanlardıń qılwaların tereń mánili filosofiyalıq qatarlar menen áshkaralaydı:

Bárha sumlıq oylay berse, aqmaq ta,
Kúshi jeter aqıllını jıqpaqqa.
Óytkeni, aqmaq barı-joqlı aqılın,
Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa. [8.141]

Bul tórtlik te tereń mánili hám filosofiyalıq mazmunda jazılǵan bolıp, ol insannıń pikirlewi, minez-qulqı hám aqılınıń dárejesi haqqında sóz júritedi. Endi onı izbe-izlikte tallap shıǵamız:

1. Bárha sumlıq oylay berse, aqmaq ta, → Eger ahmaq kisi de kóp oylay bersa. Bul jerde shayır “oylaw” túsinigine eki máni beredi: birinshisi — p*ikir júritiw, e*kinshisi — *hámiyshe ózinshe orınsız nárseler haqqında oylaw.*

Shayırdıń aytıp atırǵanı — eger aqmaq kisi de kóp oylasa, ol óz "aqılı" menen emes, bálki *ózgeshe tuwrı jolda* pikir júritedi.

2. Kúshi jeter aqıllını jıqpaqqa. → Ol (aqmaq) aqıllı adamdı da jıǵıwǵa qúdireti jetedi. Bul jerde shayır ironiya isletken. Aqılsız adam, eger ol tınımsız óziniń orınsız pikirlerine isense, basqalardı da adastırıwı, hátte aqıllı insandı da tuwrı joldan shıǵarıwı múmkinligin eskertedi.

3. Óytkeni, aqmaq barı-joqlı aqılın, → Óytkeni aqmaq óziniń bar-joq aqılın, bul qatarda "barı-joqlı aqılın" degeni — júda az, shegaralanǵan, jeterli bolmaǵan aqılın degendi ańlatadı.

4. Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa. → Tek qıysıq jolǵa qaratadı. Yaǵnıy aqmaq kisi óz pikrin tuwrı dep bilip, lekin ol tuwrı jol emes, bálki adasıw jolı sanaladı.

Shayır bul tórtlik arqalı insannıń pikir júritiw mádeniyatı haqqında oyǵa saladı.

- Eger insanda aqıl bolsa da, ol tuwrı jóneliste isletilmese — bul aqıl payda emes, zárer keltiredi.
- Aqılsız adam óziniń qáte pikrine qattı isense, hátteki aqıllılardı da adastırıwı múmkin.
- Demek, aqıldıń barlıǵı emes, onıń tuwrı jolǵa baǵdarlanıwında eken.

Juwmaqlap aytqanda, bul tórtlikte shayır aqmaqtıń aqıldı qáte isletiw qáwipin ashıp beredi. Ol insandı *oydı tuwrı jolǵa qoyıwǵa*, yaǵnıy haqıyqattı izlewge shaqıradı.Biz shayırdıń tórtliklerinde sum nápsi, dún'yaǵa kózsiz umtılıw usaǵan pás qılıqlardı áshkaralaǵın, sonday-aq iyman, insap, hadallıq usaǵan jaqsı qásiyetlerdiń sáwlelengenin kóremiz. Insapsız, nápsin tıya almaytuǵın adamlar hámme waqıt tek ǵana óziniń haram nápsisin qanaatlandırıw ushın áwere boladı. Sonıń nátiyjesinde jámiyettiń mápin umıtadı. Demek, adamnıń óz nápsin ózi tıyıwı insaniyat hám jámiyet ushın úlken áhmiyetke iye eken. Klassik shayırlarımız bolǵan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqlar óz zamanlarında bunday insapsızlarǵa qarsı poeziya quralı menen gúresken. Demek, I.Yusupovtıń bunday qosıq qatarları sol ullı ustazlardıń dástúrin dawam ettirip, insapsız hám qánáátsizlerge qarata aytılǵanın kórsetedi. I.Yusupov bir qatar tórtliklerinde wádepaz hámeldarlardı ótkir sózler menen áshkaralaydı:

Tilden gáwhar jıynawǵa da boladı,
Til iyesin ańlawǵa da boladı.
Áfandı aytqanday, tildiń ushına,
Bazda eshek baylawǵa da boladı. [9.56]

Shayırdıń bul tórtligi tildiń quwatı hám insan ómirindgi áhmiyeti haqqında sóz etedi. Shayır tildiń eki júzin - jaqsılıq hám jamanlıqqa xızmet etiw qábiliyetin kórsetedi. Endi tórtlik qatarları boyınsha tallaw jasaymız:

«Tilden gáwhar jıynawǵa da boladı» → Til arqalı gáwhar (hikmet, jaqsılıq, bilim) toplaw da múmkin. Bul jerde "gáwhar" — qımmat bahalı nárse, yaǵnıy *aqıl, ilım, gózzal sóz, hikmet* mánisindn isletilgen. Shayır aytadı: eger insan tilin tuwrı isletse ol ilim, danalıq sóz hám muhabbat deregi boladı.

«Til iyesin ańlawǵa da boladı» → Sol til arqalı insannıń kimligin, tábiyatın hám aqılın biliw múmkin. Insannıń sózi — onıń ishki dún'yasın, minezin hám mádeniyatın sáwlelendiredi. Shayır aytadı: a*damnıń sózi — onıń aynası.*

«Áfandı aytqanday, tildiń ushına» → "Áfandı aytqanday" — yaǵnıy ullı, dana kisiniń sózine ishara qılınadı. Bul qatarda shayır bir hikmetli gápti eske aladi.

«Bazda eshek baylawǵa da boladı» → Bazda tildiń ushına eshek te baylanadı (yaǵnıy til arqalı aqmaqlıq ta qılınadı). Bul óte ironiyalı hám házil-dálkek aralas gáp. Málim bir mánide "tildi tuwrı isletpeseń, ol seni shermende qıladı, aqmaqqa shıǵaradı" degeni. Bul tórtliktiń tiykarǵı ideyası - til insannıń eń qúdiretli quralı ekenligi.

- Eger onı tuwrı isletse - til insandı jetilistiriwi, dana hám húrmetli etiwi múmkin.
- Eger qáte isletse - ol insandı shermende hám pás dárejege túsiriwi múmkin. Shayır, sonıń menen birge sóylew mádeniyatına dıqqat qaratıwdı hám abaylıp sóylew zárúrligin aytadı. Sebebi, t*il - gaáwar da bolıwı múmkin, apat ta bolıwı múmkin. Sonıń ushın insan tildi tuwrı isletiwi kerek.* Sonday-aq, I.Yusupovtıń tórtlikleri arasında muxabbat temasında jazılǵanların da ushıratıwǵa boladı. Bul temada derlik barlıq shayırlar shıǵarma dóretken. Mısalı: Omar Hayyam:

Jan azabın shektim, bir kún sawa joq,
Biydártlerge uwayımnan nawa joq.
Ne bir awır dártke tabılar dárman,
Ashıqlıq dártine, biraq dawa joq. [10.7]
Nawayı:
Táǵdir jumbaqların shesherseń adam,
Dún'yanıń sırların asharsań adam.
Sóyte tura yar ishqısı aldında,
Sonsha nege ǵárip nasharsań, adam. [11.18]

I.Yusupov tórtliklerinde de muxabbattıń qanday kúsh – qúdiretke iye ekenligi sáwlelengen:

Ázelden dún'yanıń isi arasat,
Patsha patshalarǵa keltirer apat.
Tek seni áyyemgi altın taxtıńnan,
Taydırarlıq kúsh joq, gózzal muhabbat. [12.17]

Bul tórtlikte shayır muhabbattıń qúdiretli kúshi dún'ya qúdiretinen de ústinligi haqqında sóz etedi. Endi hár bir qatardı tallap kóremiz.

«Ázelden dún'yanıń isi arasat» → Ázelden bul dún'yada tınıshlıq joq, ol hár dayım urıs hám talas-tartıslar ishinde boladı. "Arasat" sózi - tártipsiz, urıs-jánjel mánilerin ańlatadı. Shayır dún'ya tábiyatı ázelden sonday ekenin - ol hár qashan ózgeris, gúres, tártipsizlikler menen toǵanın aytadı.

«Patsha patshalarǵa keltirer apat» → Hátte patsha patshaǵa bále keltiredi, yaǵnıy kúshliler de bir-birine apat keltiredi. Bul júdá tereń pikir. Yaǵnıy dún'yadaǵı eń ullı, eń qúdiretli adamlar da bir-biri menen gúreste jeńiliske ushıraydı. Bul dún'yada hesh kim máńgi kúshke iye emes.

«Tek seni áyyemgi altın taxtıńnan» → Tek seni, ózińniń altın taxtıńnan... Bul jerde shayır "sen" dep múrájat etkeninide, *hákimiyat basındaǵılardı*, *kúshi bardı emes, al muhabbattı* názerde tutadı.

«Taydırarlıq kúsh joq, gózzal muhabbat» → Seni taxtıńnan jıǵatuǵın jalǵız kúsh - gózzal muhabbat ekenin eskertedi. Bul qatarda tórtliktiń tiykarǵı ideyası ashıladı: dúnyada hesh qanday qúdret - baylıq ta, patshalıq ta, urıs ta - muhabbat kibi kúshke iye emes. Shayır bul tórtlikte dún'yadaǵı eń ullı húkimdarlar da muhabbat aldında hesh qanday kúshke iye emes ekenligin aytadı. Muhabbat - insandı óz taxtınan da taydıratuǵın, qálbin boysındırıp qoyatuǵın ilahiy kúsh deydi. Bunda "gózzal muhabbat" tek ashıqlıq tuyǵı emes, bálki ruwxıy, insanıylıq muhabbat, yaǵnıy ıshqı, mehir hám ilahiy muhabbat simvolı sıpatında isletilgen. Dúnyada patshalıq, baylıq yaki kúsh-qúdiret emes - muhabbat eń ullı kúsh sanaladı. Ol insandı da jeńedi, húkimdardı da jıǵadı, qálbin pákleydi. Shayır usı arqalı insan qálbindegi muhabbattıń ilahiy ústinligin belgilep ótken. Shayırdıń ıshqı-muhabbat temasındaǵı tórtliklerinde muhabbat adamnıń eń hasıl sezimlerinen ekenligi tastıyıqlanadı. Sonıń menen birge, shayır tórtliklerinde muhabbat teması jańasha jańlaydı.

I.Yusupov tórtlikleriniń eń áhmiyetli táreplerıniń biri sonda, ol hár bir qosıǵında belgili bir ozıq ideyanı, jańa oy-pikirdi jańa sóz, jańa pikir, soǵan ılayıqlı jańa kórkemlik forma tabıwǵa umtıladı. Shayır búgingi qaraqalpaq poeziyasın jańa aktual tema, mazmun, lirikalıq poeziyanı jańa janrlıq formalar menen bayıtıwǵa itibar beredi. Shayırdıń Ana haqqında jazǵan tórtliklerinde Ana – perzentti jaratıwshı hám qorǵawsh mehriybanı ekenin isenimli súwretlep kórsetedi. Shayır oqıwshılarǵa, ulıwma adamzatqa ata-ana aldında sharapatlı parızdı umıtıw, oǵan biyparwalıq etiw insan ushın eń qıyanetli is ekenin eskertip ótedi. Shayır tórt qatardıń ishinde az sóz benen-aq úlken hám tereń filosofiyalıq mánide adamzattıń eń úlgili qásiyeti bolǵan ana aldındaǵı parızdı ótew ushın qanshama miynet etseńde jetkiliksiz ekenin sheberlik penen beredi:

Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar,
Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar.
«Analıq haqını tolıq ótedim» -
Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar. [13.33]

Shayırdıń bul tórtligi júdá tásirli - ol analıq mehir, perzenttiń wazıypası hám insanıylıq qádriyatları haqqıdaǵı tereń filosofiyalıq pikirin ańlatadı. Tómende hár bir qatar tiykarında tallap ótemiz. «Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar» qatarında shayır Ana menen perzend arasındaǵı úzliksiz baylanıstı súwretleydi. Kóz benen kirpik bir-birisiz bola almaǵanınday, Ana menen perzent te bir-birisiz mánissiz. Bul júdá názik hám gózzal metafora - Ana perzenttiń ómirin asıraydı, mehir sayabanı boladı.

«Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar.» Qatarında da obrazlar júdá kúshli berilgen. Perzent - ushıwshı kepter (qus), Ana bolsa - zer gúmbez (altın gúmbez). Bul degeni: Ana perzent ushın qorǵanısh, pana, mehir-muxabbat deregi. Kepter gúmbezsiz tura almaǵanınday, perzent te anasınıń sayasısız turmısta joǵaladı.

«Analıq haqını tolıq ótedim» –
Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar."

Shayır bul jerde ata-ana haqınsın tolıq orınlaw múmkin emesligin aytadı. "Men anamnıń haqısın tóledim" degen sóz - haqıyqıy tuyǵısız, qurǵaq gáp. Sebebi Ana mehri teńsiz, onıń miynetin hesh nárse menen ólshep bolmaydı. Bul tórtlik:

- Ana mehriniń sheksizligin.
- Perzenttiń Ana aldıdaǵı minnatdarlıǵın.
- Ata-ana haqısın tolıq orınlap bolmaslıǵın ańlatadı.

Shayır bizge sonday uǵımdı uqtıradı.

Ana – ómirdiń ruwxıy tayanıshı, onıń mehrine hesh qanday nárse teń kelmeydi.

Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası:

Tórtliktiń orayında - Ana mehriniń ullılıǵı hám perzenttiń Ana aldındaǵı minnatdarlıq wazıypası turadı. Shayır aytadı: Ana haqısın tolıq ótew hesh múmkin emes, onıń mehri sheksiz.

Obrazlar sisteması:

- Ana - kirpik, zer gúmbez: Bul obrazlar arqalı ana mehriyban, qorǵawshı hám páklik tımsalı bolıp sáwlelengen. Kirpik kózdi asraǵanınday, Ana da perzentin ómirdiń bárshe awırmanlıqlarınan qorǵaydı. Zer gúmbez - Ana mehriniń joqarı dárejedegi tımsalı.
- Perzent - kóz, kepter: Perzent Anadan ajıralmas, onıń mehrinde ósedi. Kepter - erkinlik, jaslıq hám saplıq tımsalı. Bul obrazlar arqalı perzentiniń Ana muhabbatı ishindegi ómiri hám onıń pákligi kórsetiledi.

Kórkem qurallar:

- Uqsatıw: “Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar”, “Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar” - bul qatarlarda salıstırıw quralı arqalı obrazlı pikir jaratılǵan.
- Salıstırıw (antiteza): Ana hám perzent bir-birin toltırıwshı qarama-qarsı mánilerde berilgen (kirpik–kóz, gúmbez–kepter).
- Hikemetli sóz (aforizm): “Analıq haqını tolıq ótedim – degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar” – bul qatar ómirlik mańızlı hikmetke aylanǵan ibara.

Til hám stil ózgeshelikleri:

- Sózler ápiwayı hám xalıqshıl, biraq tereń mánige bay.
- Tuyǵı hám hikmet uyǵınlıǵı saqlanǵan.
- Qosıqta Ana mehri tek tuyǵı sıpatında, bálki ruwhıy hám morallıq qádiriyat sıpatında kórsetiledi. Bul tórtlik - anaǵa minnatdarlıq hám muhabbattıń poetikalıq tımsalı sanaladı. Shayır insandı ana mehirin qádirlewge, onıń haqın umıtpawǵa shaqıradı.

Sonday-aq, shayır tómendegi tórtlikte de ananı «Dúnyanıń jaratıwshısı» obrazında kórsetedi. Shayır óz tórtliklerin jazǵanda olardıń forma hám mazmun sáykesligine ayrıqsha itibar bergen. Shayırdıń tórtlikleri usı janrdıń qatań qaǵıydalarına muwapıq jazılǵanlıǵı onıń asa sheberliginen dárek berip turadı. Olarda birin-biri tákirarlamaytuǵın mazmun, ushqır qıyal, kórkem sóz, ozıq pikir jetekshi orın tutadı.

Tórtlikler tek janrlıq forması boyınsha ǵana emes, al turmıs shınlıǵın ashıw usılları, qosıq qurılısı boyınsha da házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasın bayıtıp barmaqta.

Tórtliklerdi janr sıpatında rawajlandırıwda I.Yusupovtıń qosqan úlesiniń ayrıqsha ekenligin atap ótsek arzıydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1970, 14-бет.
2. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 140-бет.
3. Юсупов И. Чул турғойи. Тошкент, 1972, 5-бет.
4. Мәңги булақлар. (Жер жүзилик поэзия классиклериниң қосықлары ҳәм поэмаларынан). Нөкис, 1985, 7-бет.
5. Юсупов. И. Күншығыс жолаўшысына. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, Нөкис, 1959, 33-бет.

REZYUME. Bul maqalada ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy baylanıslı máseleler sóz etiledi. Tiykarınan I.Yusupov tórtlikleri sóz etiledi hám analizlenedi. Salıstırılıp izertleniwi haqqında ilimiy pikirler bildiriledi.

REZYUME. V dannoy stat’e budut rassmotrenı literaturovedcheskie voprosı, vzaimosvyaz’ literatur. V osnovnom rech’ idyot o vzaimosvyazi mejdu Vostochnoy poeziy i karakalpakskoy literaturı XX veka, v tom chisle o poezii poeta I.Yusupova.

SUMMARY. This article will consider literary issues, the relationship of literatures. Basically, we are talking about the relationship between Eastern poetry and Karakalpak literature of the twentieth century, including the poetry of the poet I. Yusupov.

ПЕДАГОГИКАНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА УНИНГ ГЛОБАЛ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

М.Б.Султаниязов – *доцент, п.ф.б.ф.д (PhD)*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
Археология кафедраси

Таянч сўзлар: педагогика, глобаллашув, таълим, компетенция, инклюзив таълим, рақамли педагогика, интерактив платформа, онлайн курслар, педагогик технология.

Ключевые слова: педагогика, глобализация, образование, компетентность, инклюзивное образование, цифровая педагогика, интерактивная платформа, онлайн-курсы, педагогические технологии.

Key words: pedagogy, globalization, education, competence, inclusive education, digital pedagogy, interactive platform, online courses, pedagogical technologies.

Замонавий педагогика доимий равишда анъаналар ва инновациялар ўртасидаги мувозанатни излайди. Рақамлаштириш, глобаллашув, экологик ва маданий инқироз шароитида ўқитувчилар янги муаммоларга дуч келишмоқда. Таълимнинг инсонийлигини қандай сақлаш, хилма-хиллик ва беқарорликка қандай мослашиш, ёш авлодда танқидий